Історія

DOI: 10.15421/172044 УДК: 94: 001 (477)»18/19»(092)

Український інтелектуал Олександр Русов. Ч. 1. Входження у світ української національної еліти

Сергій Світленко, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

Стаття має на меті дослідити формування й становлення особистості О. О. Русова як українського інтелектуала і його входження у світ української національної еліти в пореформений період 60-х–70-х рр. XIX ст. У дослідженні використано персоналістичний підхід, історико-генетичний та історико-типологічний методи. На основі широкого архівного та опублікованого документального матеріалу показано, що основи інтересу до інтелектуальної праці закладалися у О. О. Русова в юнацтві та ранній молодості. Помітними чинниками формування його світогляду стали впливи батьків, навчання в гімназії, викладацьке та студентське середовище Університету Св. Володимира в Києві. З'ясовано, що в процесі інтелектуальних студій славістикою Олександр Олександрович, росіянин за етнічним походженням, зацікавився вивченням українського народу, його мовою, фольклором, етнографією, культурою загалом і став свідомим українцем, який долучився до українського національного руху. Розкрита участь О. О. Русова в різноманітній національно-культурницькій діяльності Київської Старої громади та її легального прикриття – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Простежено, що в 1870-х рр. визначились основні вектори інтелектуальних зацікавлень ученого та громадського діяча – спочатку славістика і педагогічна та науково-педагогічна діяльність, потім місцеві й регіональні статистичні дослідження, зумовлені інтересом до всебічного вивчення українського народу в контексті світогляду вітчизняного народолюбства. Доведено, що наприкінці 1870-х рр. О. О. Русов став помітною постаттю в українському національному русі, учасником ідейних дискусій між українськими народолюбцями, земцями-лібералами і російськими соціально-революційними народниками. Акцентовано, що український інтелектуал і громадський діяч відстоював право українців на власну мову, освіту, науку, культуру, прогресивне землеоподаткування, на всебічне вивчення українського народу засобами статистичних досліджень. Оригінальність і наукова новизна статті полягає у певному прирощенні конкретно-історичного матеріалу і у висвітленні О. О. Русова як українського інтелектуала, котрий увійшов у світ народолюбної генерації національної еліти і поєднував у своїй діяльності наукові студії та соціальні практики національного культурництва.

Ключові слова: *педагогічна та науково-педагогічна діяльність, наукові студії, славістика, статистика, український національний рух*

Ukrainian intellectual Alexander Rusov. Part 1. Appearance in the world of the Ukrainian national elite

Serhii Svitlenko, Oles Honchar Dnipro National University

The article aims to study the formation and affirmation of A.A. Rusov`s personality as a Ukrainian intellectual and his appearance in the world of the Ukrainian national elite at the post-reform period of the 1860s and 1870s. It is used a personalistic approach, historical-genetic and historical-typological methods. Using archival and published documentary sources, the author shows that A. Rusov got interested in intellectual work since his adolescence and youth. The influential factors of his outlook formation were as follows: his parents influence, gymnasium secondary education, academic and students environment at St. Vladimir Kyiv University. It was found out that while doing Slavic Studies, Alexander Alexandrovich, who was a Russian by ethnic origin, became interested in studying the Ukrainian people, their language, folklore, ethnography, culture. Due to those changes he became a conscious Ukrainian who then joined the Ukrainian national movement. It is revealed A. Rusov's participation in the various national and cultural activities of the Kyiv Old Community and its legal branch – the Southwestern Department of the Russian Geographical Society. It is traced that in the 1870's the main vectors of the intellectual interests of the scientist and public figure were determined. Firstly, they were Slavic Studies, pedagogical and scientific-pedagogical activities. Then he was fond of local and regional statistical researches, determined by his interest to the comprehensive study of the Ukrainian people in the context of so called peoplelovers` (the Narodolubtsies`)

worldview. It is proved that in the late 1870's A. A. Rusov became a prominent figure of the Ukrainian national movement who participated in ideological discussions between the Ukrainian "peoplelovers", liberals and the Russian social-revolutionary Narodniks. It is emphasized that the Ukrainian intellectual and public figure companied for the rights of the Ukrainians to speak their own language, get national education, science, develop culture, implement progressive land taxation and carry on comprehensive study about the Ukrainian people using statistical surveys. The originality and scientific novelty of the article consists in presentation of factual historical knowledge about A. A. Rusov as a Ukrainian intellectual, who joined the world of the national elite generation and combined scholarly studies and social practices of national culture in his activity.

Keywords: *pedagogical and scientific-pedagogical activity, scholarly studies, Slavic Studies, statistics, Ukrainian national movement*

Украинский интеллектуал Александр Русов. Ч. 1. Вхождение в мир украинской национальной элиты

Сергей Светленко, Днепровский национальный университет им. Олеся Гончара

Статья ставит целью исследовать формирование и становление личности А. А. Русова как украинского интеллектуала и его вхождения в мир украинской национальной элиты в пореформенный период 60-х–70-х гг. XIX в. В исследовании использованы персоналистический подход, историко-генетический и историко-типологический методы. На основе широкого архивного и опубликованного документального материала показано, что основы интереса к интеллектуальному труду закладывались у А. А. Русова в юношестве и ранней молодости. Заметными факторами формирования его мировоззрения стали влияния родителей, обучение в гимназии, преподавательская и студенческая среда Университета Св. Владимира в Киеве. Установлено, что в процессе интеллектуальных исследований славистики Александр Александрович, русский по этническому происхождению, заинтересовался изучением украинского народа, его языком, фольклором, этнографией, культурой в целом и стал сознательным украинцем, который присоединился к украинскому национальному движению. Раскрыто участие А. А. Русова в разнообразной национально-культурнической деятельности Киевской Старой громады и ее легального прикрытия – Юго-Западного отдела Русского географического общества. Прослежено, что в 1870-х гг. определились основные векторы интеллектуальных интересов ученого и общественного деятеля – сначала славистика и педагогическая и научно-педагогическая деятельность, затем местные и региональные статистические исследования, обусловленные интересом к всестороннему изучению украинского народа в контексте мировоззрения отечественного народолюбия. Доказано, что в конце 1870-х гг. А. А. Русов стал заметной фигурой в украинском национальном движении, участником идейных дискуссий между украинскими народолюбцами, земцами-либералами и российскими социально-революционными народниками. Акцентировано, что украинский интеллектуал и общественный деятель отстаивал право украинцев на собственный язык, образование, науку, культуру, прогрессивное земельное налогообложение, на всестороннее изучение украинского народа средствами статистических исследований. Оригинальность и научная новизна статьи заключается в определенном приращении конкретно-исторического материала и в освещении А. А. Русова как украинского интеллектуала, который вошел в мир народолюбной генерации национальной элиты и сочетал в своей деятельности научные исследования и социальные практики национального культурничества.

Ключевые слова: *педагогическая и научно-педагогическая деятельность, научные исследования, славистика, статистика, украинское национальное движение*

Постановка проблеми.

Олександр Олександрович Русов (1847–1915) по праву належить до славної плеяди українських інтелектуалів другої половини XIX – початку XX ст., який виявив свій непересічний багатогранний талант і людську харизму в якості педагога і вченого-славіста і статистика, економіста, етнографа, географа, археолога, видавця, редактора, публіциста, діяча українських громад, земств, товариств тощо.

Ще М. С. Грушевський віддав належну шану Олександру Олександровичу, коли писав: «… Русов був чистий великорос родом, а життя своє віддав українському народові» [1, с. 156]. Є. Х. Чикаленко теж залучав О. О. Русова до гарячих працівників у справі відродження української нації [46, с. 215]. Цей чудовий життєвий приклад, який свого часу став промовистою прикметою формування і становлення модерного українства, і сьогодні залишається вельми

важливим. Адже сучасна Україна XXI ст. як ніколи потребує консолідації зусиль громадян різного етнічного походження, які відчувають себе українцями, причетними до становлення єдиної модерної нації.

Беручи активну участь в українському національному русі, О. О. Русов продемонстрував високі зразки відданості багатогранній інтелектуальній діяльності і ще раз переконливо довів, що свідоме українство, до якого він належав, може сміливо і послідовно розривати пута меншовартості та провінційності. За нинішніх історичних обставин актуалізація і збереження історичної пам'яті про справжнього патріота української землі та народу слугуватиме зміцненню української національної свідомості та утвердженню ідеї української модерної нації.

Аналіз досліджень і публікацій.

Звісно, колоритна особистість О. О. Русова не могла не привертати увагу сучасників і дослідників. Сучасна українська історикиня С. Г. Іваницька на підставі публіцистичних, мемуарних та епістолярних джерел висвітлила його особистість в індивідуальних згадках та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку XX ст. Ключовими постатями в генерації діячів, які залишили цінні згадки про О. О. Русова, були С. Ф. Русова, П. Я. Стебницький, І. Л. Шраг, Ф. К. Вовк, В. П. Науменко, С. О. Єфремов, О. Г. Лотоцький, Є. Х. Чикаленко, М. С. Грушевський, Д. І. Дорошенко, О. Г. Барвінський, І. І. Петрункевич. Цілком можна погодитися з висновком ученої, що «конструюючи канонічний образ Олександра Олександровича, українські автори відзначали його високий інтелект, моральність, працездатність, працелюбність, відданість громадській справі, безкорисливість, ідеалізм», а більшість із них наголошували на його свідомому «українофільстві» [6, с. 280].

Як бачимо, інтелектуалізм як риса даного образу стоїть на першому місці. Це є для нас додатковою підставою розглянути постать О. О. Русова насамперед з погляду інтелектуальної історії, яка останніми роками стає все популярнішою у вітчизняному історіописанні. Саме в такому підході слід вбачати наукову новизну підготовленої статті, оскільки життя та діяльність О. О. Русова вже ставали предметом низки брошур А. М. Катренка та Б. В. Петрука [13], Н. С. Побірченко [19], статей А. М. Катренка та В. Мойсієнка [12], О. Л. Рахна [22–25] та ін. Втім не можна не помітити, що в них особистість О. О. Русова розглядалася з погляду інших концептів, таких як громадсько-політична, наукова, педагогічна діяльність, у регіональному вимірі тощо. Дослідження О. О. Русова як українського інтелектуала дає можливість представити його образ цілісно й панорамно.

Це стає тим більш можливим, завдяки сучасній археографічній актуалізації щоденників та спогадів О. О. Русова, підготовлених до друку та прокоментованих чернігівським дослідником О. Я. Рахном [29–38], та наявності в нашому особистому архіві різноманітних маловідомих матеріалів, почерпнутих свого часу з архівосховищ України та Російської Федерації. Спонукала нас взятися за перо і те, що постать О. О. Русова вже давно викликала величезну симпатію.

Виходячи з вищезазначеного, мета даної статті полягає в тому, щоб дослідити формування та становлення особистості О. О. Русова як українського інтелектуала, розглянути різноманітні прояви його інтелектуальної діяльності в контексті епохи ліберально-буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу.

Народився Олександр Олександрович Русов 19 лютого 1847 р. у Києві, у родині лікаря-росіянина з Костромської губернії Росії. Спершу (у 1856–1864) він за кошт батьків здобував середню освіту в 2-й Київській гімназії в часи прогресивного попечителя Київського навчального округу М. І. Пирогова, а далі (у 1864–1868) навчався частково за свій рахунок, а частково як стипендіат Св. Кирила і Мефодія в Університеті Св. Володимира, який закінчив зі ступенем кандидата [7, арк. 148; 43, арк. 36; 34, с. 237].

Будучи за своїм етнічним походженням і вихованням росіянином, О. О. Русов формувався світоглядно як патріот рідної української землі та народу, серед якого він зростав. Витоки цієї ідейної метаморфози слід шукати ще у дитячі та юнацькі роки. Адже батько маленького Саші, Олександр Захарович, військовий лікар при Київському шпиталі, полюбляв і українські поговірки, і міг заспівати українську народну пісню «Хлопче, молодче!», а мати, Олена Антонівна (у дівоцтві фон Фогель) розповідала про Тараса Шевченка, про драматичні обставини сватання Аліни Крагельської та Миколи Костомарова, перерваного арештом цього діяча Кирило-Мефодіївського товариства. Узагалі ці сюжети з київського життя середини 1840-х рр. пригадувалися не тільки в сім'ї Русових, і Сашко неодноразово чув з інших вуст подібні оповіді,

які запам'яталися назавжди. Своє місце у формуванні української свідомості юного Олександра посіли й зустрічі з лірниками та бандуристами, які заходили на подвір'я Русових і чудово виконували українські народні пісні. Западали в душу юнака й українські вірші його домашнього вчителя.

Очевидно, уже в гімназичні роки Олександр усвідомлював, що його оточує не тільки російське, а й українське – у людності, мові, культурі. Цьому сприяло й коло читання юнака, де поряд із грецькими міфами і Гомером своє місце посів «Кобзар» Тараса Шевченка, виданий коштом Платона Симиренка в 1860 р., а також твори письменниці Марко Вовчок. Знав він і про український часопис «Основа», про який довідався від учителя російської словесності 2-ої Київської гімназії, колишнього кирило-мефодіївця О. Д. Тулуба. Напевно, відчуття того, що слід допомагати українству, слабшому за тих історичних обставин, сформувалося й не без впливу тієї бідності, в якій виживала сім'я Русових після смерті батька, котрий інфікувався холерою від своїх пацієнтів і рано помер у 1853 р. [32, с. 166–169, 176; 35, с. 245–246].

Усе зазначене стало поживним ідейним ґрунтом для подальшої кристалізації українського народолюбного світогляду, що формувався під час навчання Олександра Русова в 2-й Київській гімназії, куди він вступив як син особистого дворянина. Старші класи класичної гімназії стали часом зародження значного інтересу Олександра до вивчення слов'янських мов та мали велике значення для утвердження його громадянської орієнтації, що відповідала цінностям демократичного українства.

Саме в гімназичний період О. О. Русов здобув знання про український народ з погляду історичної географії та літератури; дізнався про «метелики» – популярні українські книжечки кишенькового формату; про недільні школи, в яких учні навчалися рідною українською мовою; про рукописний сатиричний журнал «Помийниця», який видавався частиною київських громадівців наприкінці 1863 – на початку 1864 рр. [11, с. 31]. Не могли не впливати на світогляд юнака і резонансні події того часу, такі як польське повстання 1863 р., замах російського революціонера Дмитра Каракозова на царя Олександра II у 1866 р. [30, с. 162; 32, с. 170].

Особливу роль у формуванні О. О. Русова як українського інтелектуала-народолюбця відіграв відомий історик та публіцист М. П. Драгоманов, який навчав Олександра і в 2-й Київській гімназії, і на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. Студент Олександр Русов назавжди запам'ятав, як Михайло Петрович наголошував: «… і нам варто постійно підкреслювати факти існування мови української!» [32, с. 171–172].

Під впливом промов і лекцій М. П. Драгоманова громадівське середовище поступово позбавлялося аполітичної однобічності. Прикметно, що й дружина Русова, Софія Федорівна, цінувала М. П. Драгоманова. «Слова ж Михайла Петровича і для мене, і для всіх, хто знав його, – згадувала вона, – це правда сама» [26, л. 11–12].

М. П. Драгоманов прищеплював Олександру Русову інтерес до наукової діяльності. Зокрема, він доручив своєму вихованцю написати рецензію на збірник українських пісень, опублікований українським композитором С. С. Гулаком-Артемовським, а затим запросив взяти участь в укладанні збірника українських пісень і дум з історичними коментарями до них, над чим Михайло Петрович працював разом з ідейним лідером Київської Старої громади, істориком-народолюбцем В. Б. Антоновичем. Участь у підготовці цього видання відкрило Олександру Русову шлях до кола київських громадівців, і вже в 1870 р. він був запрошений на «громадівську суботу» в помешкання українського композитора й народолюбця М. В. Лисенка. Ще у студентські роки відвідував він і «хатку» В. Б. Антоновича на Жилянській вулиці, був на розкопках кургану, котрі проводив цей поважний учений-історик та археолог. Та й у студентському середовищі Олександр Русов був вельми близьким до молодих свідомих українців, до яких належав «закоренілий хлопоман», студент-природознавець Дорошенко [30, с. 140; 32, с. 172, 173; 35, с. 247, 248, 249; 20, с. 107].

Загалом слід розуміти, що світоглядне формування О. О. Русова відбувалося в Києві, який, за всіх обставин русифікації, залишався українським містом з відповідними етнографічними особливостями життя. Як згадував відомий український діяч О. Г. Лотоцький, головний тон тому життю надавало студентство, котре вирізнялося гарячими українськими патріотичними настроями. Ця атмосфера впливала на студента Русова, який брав активну участь в українському студентському хорі, зійшовся із національно свідомими студентами, котрі вже працювали в українських недільних школах, мали досвід написання українських популярних брошур для народу тощо [15, с. 41].

Таким чином, у студентські роки завершилося формування світогляду О. О. Русова, в якому закладено основи його ідейних та інтелектуальних уподобань. Уже на історико-філологічному факультеті він почував себе українцем і поділяв ідеї вітчизняних народолюбців, головним змістом яких стало українське національно-культурне відродження, яке не уявлялося без активної інтелектуальної діяльності. Цілком закономірно, що, сприйнявши ідейні цінності народолюбства, у 1870 р. Олександр вступив до лав Київської Старої громади – провідного осередку українського національного руху [32, с. 173].

Паралельно відбувалося й професійне зростання Олександра Русова. Закінчивши університет у 1868 р., він, маючи високі інтелектуальні здібності, прагнув продовжити навчання і для здобуття ступеня кандидата підготував наукову працю в галузі славістики. Тоді, згідно з поданням історико-філологічного факультету, Рада університету 18 жовтня 1868 р. затвердила О. О. Русова в ступені кандидата історико-філологічного факультету по слов'яно-руському відділенню. За даними щоденника київського громадівця О. Ф. Кістяківського, молодий учений прагнув вступити стипендіатом в університет для підготовки до професорського звання, «але зазнав фіаско» [17, с. 3; 14, с. 470].

Тоді він вступив на шлях педагогічної діяльності і з листопада 1868 р. до вересня 1869 р. працював учителем латини Золотопольської прогімназії Чигиринського повіту Київської губернії, потім з 20 вересня 1869 р. до 24 квітня 1872 р. – учителем латинської та грецької мов Києво-Подільської прогімназії, а надалі служив учителем 1-й Київської гімназії [32, с. 178; 12, с. 51; 17, с. 3].

Глибокі знання і значний авторитет молодого учителя зумовили його добру педагогічну репутацію. Невипадково в 1871 р. він отримав направлення Міністерства народної просвіти за кордон, для огляду гімназій Німеччини та Австро-Угорщини. Ця перша закордонна подорож здійснювалася О. О. Русовим у червні–липні 1871 р. разом із М. П. Драгомановим і ставила на меті ознайомлення із закордонними методиками викладання в гімназіях.

Відрядження у службових справах було використано молодим педагогом і для налагодження громадських зв'язків із галицькими українцями Австро-Угорщини. Про це свідчить лист О. О. Русова до народовця М. О. Бучинського від 15 (27) вересня 1871 р., в якому йшлося про намір Олександра Олександровича укомплектувати і переправити для Віденського гуртка українців та його бібліотеки цілу низку книжок. Контакти тривали і надалі. Так, у листі до того ж адресата від 7 (19) грудня 1871 р. він прохав прийняти молодого вченого-економіста та соціолога М. І. Зібера «як свого». Прикметно, що в листі від 24 січня 1873 р. О. О. Русов пропонував М. О. Бучинському вступити до Київської Старої громади за умов піврічного внеску в 5 крб і правом на всі видання київських громадян тощо [17, с. 3; 34, с. 238; 16, арк. 1–2, 5, 27].

Завершивши закордонну подорож і повернувшись до рідного міста, О. О. Русов поновив спроби здійснити наукову кар'єру. Незабаром учений-славіст вдало захистив дисертацію з російської мови та слов'янських говірок у Київській духовній академії (КДА). Це відкрило шлях до викладацької діяльності, адже 19 листопада 1871 р. Рада КДА схвалила його програму лекцій із загального курсу слов'янознавства.

Уже 24 листопада того ж року митрополит Київський Арсеній затвердив О. О. Русова у званні приват-доцента КДА й дозволив читання лекцій. Викладацька діяльність ученого-славіста у Київській духовній академії тривала до початку 1874 р. Саме в цей період підвищився його соціальний статус. Адже Указом Сенату від 31 жовтня 1873 р. О. О. Русова затверджено в чині колезького асесора зі старшинством з 19 листопада 1868 р. (VIII клас), що надало йому особисте дворянство.

О. О. Русов постійно вдосконалював свої фахові знання зі славістики, якою захоплювався. Так, у 1873 р. він знову відправився до Європи, де своїм коштом відвідав червневу книжкову виставку та побував у південнослов'янських землях для вивчення слов'янських мов [26, л. 1 об.; 32, с. 178; 34, с. 238; 31, с. 293, 295; 17, с. 3; 12, с. 51]. Подорож у землі південних слов'ян, котрі тоді перебували у складі Австрійської та Турецької імперій, здійснювалась О. О. Русовим разом з ідейним однодумцем, українським композитором М. В. Лисенком у липні–серпні 1873 р. Мандрівка була використана для вивчення фольклору південнослов'янських народів [33, с. 281; 26, л. 1 об.].

У 1873 р. О. О. Русов вступив до лав Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, який був важливим осередком інтелектуальної діяльності українських народолюбців, легальним прикриттям Київської Старої громади. Прикметно, що Олександр Олександрович

став секретарем відділу, або за тодішньою термінологією «правителем діл». Перу вченого належали такі основоположні документи товариства, як «Положение о Юго-Западном отделе Императорского Русского Географического Общества, Высочайше утвержденное в 10-й день ноября 1872 года с выпискою соответствующих §§ из устава Императорского Русского Географического Общества, относящихся к юго-западному отделу» (Київ, 1873), «Объявление от Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества о собирании предметов для этнографического музея отдела» (Київ, 1873), «Программа для собирания этнографических и статистических данных, составленная Действительными членами Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества гг. Чубинским и Русовым» (Київ, 1873), «Программа Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества для собирания сведений по этнографии. (Київ, 1873). 28 вересня 1873 р. на засіданні Південно-Західного відділу РГТ О. О. Русов разом із М. В. Лисенком виголосили реферати, які були надруковані і здобули премії Російського географічного товариства [17, с. 9; 15, с. 42].

Узагалі в цей період інтелектуальна діяльність О. О. Русова вирізнялася величезною активністю й різноманітністю. Окрім вищезазначеного, він брав участь в укладанні українського словника, у проведенні етнографічних екскурсій та експедицій Україною, організовував випуск наукових видань, облаштував бібліотеку та етнографічний музей Південно-Західного відділу РГТ. При цьому також писав поезії, захоплювався музикою і співами [20, с. 107].

Тим часом участь у громадівському русі все більше поглинала Олександра Олександровича. У 1874 р. він за власним бажанням залишив учительство. Водночас слід зауважити, що громадівська діяльність О. О. Русова органічно поєднувалася з інтелектуальною. Ставши активним учасником Київської Старої громади, О. О. Русов плідно співпрацював з її визначними діячами, зокрема В. Б. Антоновичем, М. П. Драгомановим, П. Г. Житецьким, М. В. Лисенком, К. П. Михальчуком, Т. Р. Рильським, П. П. Чубинським та іншими в царині національного культурництва, наукової та просвітницько-літературної діяльності. Так, він допомагав В. Б. Антоновичу та М. П. Драгоманову збирати матеріали, а коли наприкінці 1870 р. останній виїхав у закордонну подорож, і переписувати, готуючи до друку, українські пісні до двотомного фундаментального збірника «Исторических песен малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (Київ, 1874). Окрім того, він обробляв багатий етнографічний матеріал під керівництвом П. П. Чубинського; укладав словник української мови; разом із М. В. Лисенком ставив оперу «Різдвяна ніч», виконуючи роль Вакули; досліджував репертуар українських дум широко відомого в ті часи кобзаря-бандуриста Остапа Вересая, результатом чого стала розвідка «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских», опублікована в «Записках Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества» (Київ, 1874) та в окремій брошурі – «Кобзарь Остап Вересай, его музыка и исполняемые им народные песни» (Київ, 1874). Це дослідження здобуло велику срібну медаль Російського географічного товариства. Невипадково у розвідці «Студії про етнографію в Києві» М. П. Драгоманов зазначав, що праця О. О. Русова про Остапа Вересая належить до дуже важливих студій про кобзарство в Україні [17, с. 4, 9; 7, арк. 148; 8, арк. 2; 10, арк. 2–3; 26, 1 об.; 2, с. 47; 15, с. 42; 46, с. 210; 12, с. 51; 44, арк. 24 зв.; 45, арк. 205].

Прилучився О. О. Русов і до справи збереження Шевченківської спадщини. У 1874 р. він за дорученням П. П. Чубинського поїхав до спадкоємців Тараса Шевченка в село Кирилівка Звенигородського повіту Київської губернії і вирішив питання про продаж ними прав на видання всіх відомих і невідомих творів видатного українського поета. 24 жовтня 1874 р. за його посередництвом один із спадкоємців Кобзаря, Микита Шевченко, підписав відповідну «купчу», що мало важливе значення для видання і збереження Шевченкових творів для нащадків, оскільки тим самим Київська Стара громада отримувала фактичне право на видання «Кобзаря». Втім це колективне право реалізовували власники – О. О. Русов, В. П. Науменко та М. В. Лисенко, які безпосередньо вели справи, пов'язані з виданням «Кобзаря» [32, с. 179; 46, с. 211; 3, с. 157].

У 1874 р. – у першій половині 1875 р. інтелектуальна діяльність О. О. Русова була пов'язана з Санкт-Петербургом, де він поєднував вчителювання у дівочих гімназії та інституті із заняттями славістикою. Водночас він був подумки зі своїми київськими земляками, які розвивали географічні, статистичні та фольклористичні студії, і не припиняв свої контакти з Київської Старою громадою та Південно-Західним від-

ділом Російського географічного товариства [36, с. 181; 12, с. 51].

Очевидно, ідейна близькість О. О. Русова до М. П. Драгоманова зумовила й те, що він входив до кола діячів Київської Молодої громади, яка теж діяла в 1870-х рр. До цього середовища належали Федір Винниченко, Федір Вовк, Родіон Житецький, поміщики Чернігівської губернії Линтварьови, колишній гімназист Полтавської гімназії Григорій Лукьянов, доктор Опанас Михалевич, адвокат Микола Троцький, Яків Шульгін, поміщик Полтавської губернії Яновський та ін. За зізнаннями Арсенія Богословського, ці діячі розповсюджували революційні книжки переважно українською мовою [42, арк. 134–135].

Навесні 1875 р. із Києва в Санкт-Петербург до О. О. Русова прибув його товариш Ф. К. Вовк, який належав до кола Київської Молодої громади. Киянин привіз із собою підготовлений до друку рукопис «Кобзаря», який поділявся на дві частини – цензурну і нецензурну; остання була розрахована на закордонного читача. Тоді ж О. О. Русов отримав доручення організувати друкування «Кобзаря» за кордоном. У травні того ж року Олександр і його молода дружина Софія Русова (у дівоцтві – Ліндфорс) поїхали до чеської Праги, яка в той час перебувала у володіннях австрійських Габсбургів [36, с. 184].

У 1875–1876 рр. Русови проживали у Празі. Олександр Олександрович ставив на меті надрукувати повне видання Шевченківського «Кобзаря» і вивчити історію гуситів – учасників чеського реформаторського релігійного руху. З першим завданням український діяч впорався добре. До весни 1876 р. коректура і друкування «Кобзаря» накладом 5 000 примірників успішно завершилися. Перший цензурний том надіслали до Києва, у книжковий магазин старогромадівця Л. В. Ільницького. Усі екземпляри другого тому залишилися у книгарні відомого чеського видавця і книготорговця Едварда Грегра для продажу закордонним читачам «Кобзаря». Водночас у Празі О. О. Русов вивчав гуситський рух, хоча наукової праці з цієї теми не написав. Тоді ж український діяч відвідав родину видатного славіста П. І. Шафарика, спілкувався з його сином – професором астрономії, сподіваючись розшукати кінець Шевченкової поеми «Іван Гус», але ці пошуки виявилися марними. У Празі О. О. Русов підготував підручник «Граматика української мови», але через цензурні обмеження видати його не зміг [26, л. 1 об.; 36, с. 183, 184, 187, 188; 17, с. 4].

Повернувшись на батьківщину влітку 1876 р., О. О. Русов розпочав статистичні досліди в Чернігівській губернії. До занять цією галуззю Олександра Олександровича спонукали ідейні однодумці. Ще М. П. Драгоманов наставляв О. О. Русова вивчати статистичні відомості закордонного життя, щоб зрозуміти його. М. І. Зібер, М. В. Лисенко та П. П. Чубинський також наводили на думки стосовно занять статистикою.

Досить швидко статистичні студії стала справжнім покликанням О. О. Русова, який пізніше писав: «…Тільки укладанням таблиць можу виразити свою любов до нашої (не нашій, як у Шевченка – не своїй) України». Він весь час вважав, що земські установи можуть поставити українське питання на повний зріст [36, с. 191; 29, с. 114, 116].

У листі до відомого російського етнографа О. М. Пипіна від 22 листопада 1890 р. О. О. Русов, сповіщаючи про себе біографічні відомості, згадував, що «кинув слов'янство, став економічною статистикою займатися спочатку в Чернігівській губернії (1876–1880)…» [26, л. 1 об.]. Для усвідомлення того, чому він обрав для своїх занять саме статистику, корисними є некрологічні спомини про нього, написані українським діячем Л. М. Жебуньовим. З них дізнаємось, що О. О. Русов прихильно ставився до широкої національно-культурної автономії українства і вважав – саме земство, яке опікувалося статистикою, органічно зобов'язане домогтися національної свободи і працювати в дусі народності [4, с. 21].

У 1875 р. при Чернігівській губернській земській управі було засновано статистичне відділення. У наступному році, як згадував відомий земський діяч В. М. Хижняков, «робота закипіла». Це й не дивно, бо за справу взялися найкращі місцеві сили у галузі статистики, зокрема О. О. Русов, В. Є. Варзар та П. П. Червінський. Впродовж 1876–1877 рр. Олександр Олександрович узяв участь у проведенні опису Чернігівського та Борзненського повітів, чим опікувалося статистичне бюро земства. Інтелектуальним результатом цієї експедиції стала двотомна публікація – «Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе. Т. I: Черниговский уезд» та «Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим Отделением

при Черниговской Губернской Земской Управе. Т. ІІ: Борзненский уезд» (К., 1877), підготовлена О. О. Русовим у співавторстві з В. Є. Варзаром та П. П. Червінським. Дослідження проводилися згідно з програмами, укладеними статистичним відділенням при губернській земській управі для статистично-економічного вивчення Чернігівської губернії, пояснювальну записку до яких підготував О. О. Русов.

Однак по завершенню проекту роботи не стало. Тоді владу в земстві захопили «праві» діячі на чолі з Чернігівським губернським предводителем дворянства М. І. Неплюєвим. У результаті на початку 1878 р. статистичне бюро губернського земства при земській управі припинило функціонування. За цих обставин молоде подружжя Русових спочатку проживало в родовому маєтку Ліндфорсів в Олешні Городнянського повіту Чернігівської губернії. Затим у них зародилася думка осісти на землі, що утвердилася завдяки народницькому «ходінню в народ».

Олександр та Софія Русови придбали хутір Робінзон і 12 десятин землі неподалік від села Шаповалівка Борзненського повіту Чернігівської губернії, що у трьох верстах від станції Доч Лібаво-Роменської залізниці, і долучилися до популярного серед різночинської молоді руху. Вибір був зроблений невипадково, адже місцевість мала багаті чорноземи, поруч із полем був город і трохи лісу. До того ж приваблювало сусідство з прогресивними ліберальними поміщиками, видатними діячами Борзненського повітового та Чернігівського губернського земського зібрання, такими як І. І. Петрункевич, В. О. Савич, брати В. Н., Г. Н. та Н. Н. Карачевські-Вовки, а також наявність виразно українського селянського населення повіту [17, с. 10; 14, с. 470; 5, с. 45; 41, с. 150, 160; 21, с. 268].

Олександр Русов поселився на хуторі 13 березня 1878 р., прагнув навчитися хазяйнувати по-чоловічому і водночас зблизитися з простолюдинами, познайомитися з їхніми громадськими справами. Заради «ходіння в народ» він навіть відклав свої плани щодо написання магістерської дисертації про діяча гуситського руху Яна Жижку. Натомість за кілька місяців народолюбець навчився копали город, косити сіно, жнивувати. Водночас він не припиняв й інтелектуальної праці на користь селян, уклав проєкт статуту сільськогосподарської школи. Не відставала від чоловіка й вірна супутниця життя Софія Русова, яка прагнула стати вправною господинею: варила їжу, прала, доїла корову і водночас у новій, щойно побудованій хаті виконувала задушевні народні пісні, граючи на фортепіано, що дуже подобалося селянам. Олександр теж співав, і часом організовувався цілий хор [37, с. 24, 30, 35, 41; 5, с. 47].

Звісно, українські народолюбці не обмежувалися співами з селянами. Чи не вперше саме від них місцеві хлібороби почули про українську національну свідомість. А ще, як згадувала С. Ф. Русова, Олександр у бесідах із хліборобами використовував свої статистичні знання і за допомогою цифр роз'яснював болючі аспекти аграрного питання. Звичайно, незвичний спосіб життя дворянського подружжя, його заняття селянською працею у поєднанні з фольклорно-етнографічними захопленнями, викликали сільські пересуди, котрі служили матеріалом для поліцейських та жандармських доносів [5, с. 49; 40, с. 6; 14, с. 470–471].

С. Ф. Русова належала до ідейних соратниць чоловіка, привезла на хутір Робінзон чималу аптеку і почала лікувати односельчан, ходила по сусідніх селах, приймала хворих із віддалених сіл. Серед селян Русови розпочали й деяку агітацію в соціалістичному дусі. У селі Високому вони навіть здобули своїх перших прихильників [9, арк. 1; 39, с. 167].

Характерно, що О. О. Русов «сідав на землю» «з чисто народницькими змаганнями на українському ґрунті». Однак це не завадило діяти спільно з прихильниками російського народництва, адже, як згадувала про той час С. Ф. Русова, «молодь українська вся побраталася з російськими партіями» [9, арк. 1–2].

До російських народників, які долучилися до життя на хуторі у Русових, належав Л. М. Жебуньов, котрий видавав себе за робітника-маляра, який мав на меті розмалювати віконце в новій хаті подружжя. Ще одним робітником визвався бути й народник М. П. Маккавєєв. Ці діячі брали активну участь ще у першому «ходінні в народ» 1874–1875 рр. До згаданих осіб приєднався й народник М.-В. Р. Ланганс, який переховувався у Русових зі своєю дружиною під чужим іменням [39, с. 169–171].

Утім до кола спілкування Русових належали не тільки діячі російського соціально-революційного народництва, а й земці-ліберали. Одним із них був І. І. Петрункевич, який проживав у с. Пліски Борзненського повіту, у 20-ти верстах від хутора Русових. Він неодноразово їздив верхи до своїх друзів та спостерігав за життям цих найкращих, найправдивіших і чесних людей, які

проживали в купленому ними запущеному, напівзруйнованому й віддаленому хуторі зі своїм малолітнім сином і вірили в корисність своєї жертви – страждати разом із народом.

У листі до відомого російського історика В. Я. Богучарського від 17 (30) серпня 1911 р. І. І. Петрункевич згадував, що часто відвідував О. О. Русова на його хуторі, вів із ним бесіди на злободенні теми і був пов'язаний з ним «самою істиною дружбою». У свою чергу, і О. О. Русов пригадував, як їздив у маєток до І. І. Петрункевича [18, с. 177; 37, с. 25, 34, 42; 27, л. 7].

Проте після декількох місяців перебування на хуторі, коли вичерпалися матеріальні кошти для існування, у О. О. Русова виникла ідея підготувати статистичний опис Ніжинського повіту за програмою статистичного бюро губернського земства. Він розраховував на те, що на зароблені гроші зможе продовжити своє народницьке життя. Для попередніх статистичних дослідів було обрано українське село Пліски, де О. О. Русов разом із В. Є. Варзаром та П. П. Червінським упродовж двох днів блискуче провели подвірний перепис. Згодом разом із помічниками Л. М. Жебуньовим та С. В. Зубком, а потім і самостійно, він об'їхав увесь повіт, вивчаючи питання соціального характеру. Ці статистичні досліди тривали майже безперервно 10 місяців. Опісля Олександр та Софія Русови обробляли у Києві зібраний матеріал протягом 7–8 місяців. Унаслідок цієї кропіткої роботи з'явилося ще одне ґрунтовне дослідження – «Нежинский уезд: Стат.-эконом. описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, табл. и двумя картами» (Київ, 1880), яке здобуло золоту медаль Російського географічного товариства [4, с. 22–23; 18, с. 71; 41, с. 150; 17, с. 10].

Разом зі своїм другом, земцем І. І. Петрункевичем О. О. Русов став одним із авторів статистичного опису Чернігівської губернії. Унаслідок вельми ретельної роботи автори опису запропонували план прогресивного земле- оподаткування, що враховував не тільки розмір землеволодіння, а й платоспроможність населення. Проєкт внесли на обговорення у Борзненське повітове земське зібрання в 1877 р., де О. О. Русов виступав експертом.

Земці зустріли проєкт І. І. Петрункевича та О. О. Русова з великим інтересом та увагою. Ба більше, спричинилися гарячі дебати. У процесі дискусії ставало зрозумілим, хто ж справжній, а хто удаваний народолюбець. Адже автори проєкту дістали з боку опонентів навіть обвинувачення у проповіді соціалістичних устремлінь, які не сходяться з інтересами закону і суспільства.

Проте запропоновані пропозиції були прийняті повітовим земством, хоча і не введені в дію, оскільки опротестовані губернатором і передані на затвердження губернського земського зібрання. Коли ж останнє затвердило прогресивний проєкт І. І. Петрункевича та О. О. Русова, Чернігівський губернатор знову опротестував нововведення. Тоді справу передали на розгляд Сенату. Цей «охоронець законності» в столиці імперії протримав бюджетні розрахунки і протест губернатора цілий рік, піддав їх касації і залишив повіт без бюджету. Так царська бюрократія поховала прогресивний проєкт, що встановлював неоподаткований мінімум землі та прогресивність земельного оподаткування [18, с. 175].

І. І. Петрункевич, котрий близько знав і дружив з Олександром Олександровичем, характеризував його як «самого добру, безкорисну і працелюбну людину», в якій ці риси з'єднувалися в найактивнішому поєднанні. Він писав про свого друга: «Живий розум, багато знань, безкінечна доброта і гуманність, талановитість і незвичайна працездатність – все це поєднувалось цілком гармонійно і цілісно і цій прекрасній людині і неустанному працівникові» [18, с. 176].

Але навіть національно-культурницька праця О. О. та С. Ф. Русових на селі була вельми небезпечною в очах російського уряду. А що вже казати про політичні розмови, які точилися вечорами на хуторі Робінзон. Адже Олександр і Софія приймали у своєму тодішньому помешканні деяких видатних революційних діячів, за участі яких восени 1878 р. обговорювалось питання про об'єднання зусиль революційних партій і земських лібералів. Таку думку підтримував один із відомих чернігівських земців І. І. Петрункевич та його дружина графиня А. С. Паніна. Втім, рідний брат С. Ф. Русової, відомий земець О. Ф. Ліндфорс, ставився до цієї ідеї з недовір'ям, будучи прихильником суто легальних методів діяльності та еволюційного шляху розвитку. Чимало революційних діячів також негативно ставилися до єднання з «лібералами», і навіть це слово вимовляли з презирством. Разом із тим і земці-конституціоналісти, і ліберали, і революційні народники прагнули висловити свої думки, з'ясувати завдання. У цих конспіративних перемовинах віддалений хутір Русових був чи не найкращим місцем для таємних обговорень [9, арк. 2; 39, с. 172–173].

О. О. Русов добре знав із середини ідейні настрої послідовників тодішніх основних суспільних таборів. У листі до історика В. Я. Бо-

гучарського від 25 червня 1911 р. він пригадував, що чернігівські земці І. І. Петрункевич, В. М. Хижняков та інші діячі цього кола нагадували, за термінологією початку XX ст., кадетів і до українофілів ставилися не вороже, а співчутливо. Вони були обізнані з усіма подіями в українському русі, читали «Громаду» М. П. Драгоманова, але вважали, що українська справа справдиться років через 100. Проте в українських діячах вони вбачали ближчих союзників, аніж у російських нігілістах, анархістах, бакуністах тощо. Ба більше, земці вважали погляди радикалів навіть шкідливими для своїх конституційних постулатів. Зі свого боку, російські діячі, або, як писав О. О. Русов, «нігілісти», вельми не поважно відгукувалися про земців-конституціоналістів, по своїй суті лібералів [28, л. 3–3 об.].

Суспільно-політична атмосфера того часу була напружена. Про це свідчить хоча б те, що зібрання громадських діячів перебували під постійним наглядом охоронно-каральних органів. Так, коли на одній вечірці, що відбувалася в Чернігові за участю «нігілістів» і «лібералів», О. О. Русов виголосив тост за політичного вигнанця імперії М. П. Драгоманова, чутки про цей факт дійшли до жандармів. Щоправда, ті отримали помилкову інформацію, що тост нібито проголошував брат С. Ф. Русової – О. Ф. Ліндфорс. І коли його разом із О. П. Карпінським викликали до III відділу Власної й.і.в. канцелярії в Санкт-Петербург, щоб вичитати за спротив волі Міністерства народної просвіти стосовно місцевої учительської семінарії, пригадали і згадуваний тост. Однак незабаром дісталося і Софії Федорівні. Адже влада закрила дитячий садок, започаткований нею, а саму ініціаторку небаченої в ті часи установи піддала репресіям [28, л. 3 об.–4].

Звичайно, учасники обговорень на хуторі Робінзона, як називали прихисток О. О. Русова, належали до різних ідейних напрямів і з часом пройшли певну світоглядну еволюцію. Так, Л. М. Жебуньов перейшов із позицій російського соціально-революційного народництва до табору українського національного руху, а М.-В. Р. Ланганс, навпаки, ще більше радикалізувався, еволюціонував від класичного російського народництва 1870-х рр. до народовольства й іронічно ставився до «українофільства», як і багато інших радикальних діячів українського походження, таких як А. І. Желябов, М. І. Кибальчич, М. М. Колодкевич, Д. А. Лизогуб та ін. [39, с. 173–174].

Як згадував О. О. Русов, земці-ліберали і українофіли, вже не кажучи про соціалістів-радикалів, цілком усвідомили, що необхідно переходити у глухе підпілля. Відтоді таємні збори почали проводилися не тільки на хуторі Русова, а поперемінно у О. Ф. Ліндфорса в Олешні, у І. І. Петрункевича в Плісках, у графині А. С. Паніної в Києві, у О. П. Карпінського в Чернігові [28, л. 4].

Лист О. О. Русова до В. Я. Богучарського від 13 червня 1911 р. дає можливість встановити коло «лівих» чернігівських земців губернського земського зібрання періоду 1877–1880 рр., які були близькі до Олександра Олександровича. Це, зокрема, О. П. Карпінський, М. О. Константинович, Г. О. Милорадович, В. І. Савич, Р. Д. Тризна та ін. Як уже йшлося, їхні контакти перебували під суворим наглядом можновладців. Так, після наради у Ніжині земців М. О. Константиновича, Г. О. Милорадовича та О. О. Русова як представника статистиків, або «третього елемента», де велись попередні переговори про з'їзд репрезентантів різних опозиційних та революційних суспільно-політичних сил, уже за кілька днів губернатор навіював секретарю Статистичного комітету М. О. Константиновичу, що непристойно влаштовувати подібні «таємні», а для губернатора та жандармів – явні, наради у справах, які виходять за межі компетенції Статистичного комітету і земства. Пізніше Харківський генерал-губернатор М. Т. Лорис-Меліков зробив Г. О. Милорадовичу, Р. Д. Тризні та деяким іншим діячам «суворий наганяй з погрозами» вигнати з посад органів дворянського самоврядування за подібне таємне домашнє зібрання в с. Дорогинці, викликавши їх до Харкова [28, л. 1 об.].

Деякі деталі про такі нелегальні зібрання пригадав І. І. Петрункевич. Спочатку він і О. Ф. Ліндфорс, представники земства, виступили з ініціативою провести нараду з керівниками українофільського табору в Києві. Незабаром зібрання організували на квартирі Г. Г. Цвітковського, куди прийшлиВ. Б. Антонович, П. І. Житецький, О. О. Русов, В. Л. Беренштам, О. О. Волкенштейн, І. О. Житецький, представник польської групи А. Длуський та інші особи.

Як бачимо, Олександр Олександрович входив до числа найвідоміших українських діячів. Конспіративна зустріч земців та українофілів ухвалила рішення організувати ще одну нараду, на цей раз із послідовниками соціально-революційного народництва, зокрема з радикалами-терористами. Водночас предметом обговорення

стало проведення ювілею українського письменника Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, запланованого на кінець листопада 1878 р. [18, с. 192–193]. За словами О. О. Русова, саме ці «з'їзди» привели їх учасників до думки, що слід скористатися ювілеєм відомого літератора, щоб публічно виголосити конституційну програму. На публічному виступі в Харкові особливо наполягали старогромадівець В. Л. Беренштам і земці О. Ф. Ліндфорс та І. І. Петрункевич [28, л. 4–4 об.].

Ювілей Г. Ф. Квітки-Основ'яненка викликав великий інтерес не тільки харківської громадськості, а й інших губерній. Як згадував О. О. Русов у листі до В. Я. Богучарського від 25 червня 1911 р., ювілейний захід проходив у переповненій актовій залі Харківського університету. Сильне враження на присутніх справила промова знаного українського мовознавця О. О. Потебні, у якій йшлося про історію України. Затим оголошували привітання. О. О. Русов мав велику мужність зачитати вітальну телеграму чи листа українською мовою, що було суворо заборонено Емським указом 1876 р. [28, л. 5 об.].

На банкеті з приводу ювілею, який відбувся в будинку громадського діяча та мецената Б. Г. Філонова, усі місця у двох суміжних залах виявилися зайнятими. О. О. Русов був присутній на урочистостях у складі чернігівської делегації разом із О. Ф. Ліндфорсом, І. І. Петрункевичем та В. І. Савичем. Характерно, що на зібранні обговорювалося й політичне питання терору, яке гостро хвилювало громадськість. Зокрема, у промові І. І. Петрункевича йшлося про те, що терор однаково свідчить як про слабкість уряду, так і суспільства. Обвинувачення оратором і «червоного», і «білого» терору зустріли тривалими оплесками [18, с. 194–195].

3 грудня 1878 р. в Києві на квартирі графині А. С. Паніної розпочався з'їзд на кілька днів за участю земців-конституціоналістів, українофілів, російських радикалів і поляків. У зібранні брали участь такі відомі діячі, як Л. О. Волкенштейн, М. П. Ковалевська, В. А. Осинський, В. А. Свириденко. Серед учасників був і О. О. Русов, який опинився в епіцентрі тодішніх суспільних дискусій. За згадками Олександра Олександровича всі учасники, хто під справжнім, а хто й під вигаданим прізвищем, пред'явили свої повноваження і на пропозицію І. І. Петрункевича розпочали дебати стосовно тероризму, що тривали три вечора поспіль. Земці-конституціоналісти запропонували призупинити терор і вимагати від уряду корінної конституційної реформи. Гарячі й довгі дебати привели до певних обіцянок і рішень, але фактично завершилися безрезультатно – терористичні акти тривали [18, с. 197; 28, л. 4 об].

Таким чином, основи інтересу до інтелектуальної праці закладалися у О. О. Русова в юнацтві та ранній юності. Основними віхами на цьому шляху стали впливи батьків, навчання в гімназії та в Університеті Св. Володимира. Прикметно, що в процесі формування інтелектуального інтересу до славістики Олександр Олександрович, росіянин за походженням, зацікавився вивченням українського народу, його мови, літератури та культури і незабаром став свідомим українцем. Це привело О. О. Русова до участі в різноманітній національно-культурницькій діяльності Київської Старої громади та її легального прикриття – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. У 1870-х рр. визначилися і основні вектори його інтелектуальних зацікавлень – спочатку славістика і педагогічна та науково-педагогічна діяльність, затим місцеві й регіональні статистичні дослідження, зумовлені інтересом до всебічного вивчення українства в контексті світогляду українського народолюбства. У цей час О. О. Русов впевнено увійшов у світ української інтелектуальної еліти. Водночас наприкінці 1870-х рр. він став помітною постаттю в українському національному русі, учасником громадських дискусій між українськими народолюбцями/українофілами, землями-лібералами і російськими діячами соціально-революційного народництва. Своєю ідейною позицією та діяльністю український інтелектуал і громадський діяч відстоював право українців на власну мову, освіту, науку, культуру, прогресивне оподаткування землі, на всебічне вивчення українства засобами статистичних досліджень.

БІБІЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. Т. 4. Кн. 1: Серія Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918). Львів : Вид-во «Світ», 2007. С. 152–164.

2. Драгоманов М. П. Вибране… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ : Либідь, 1991. 688 с.

3. Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. Київ : Темпора, 2008. 628 с.
4. Жебунев Л. Памяти А. А. Русова. *Украинская Жизнь*. 1915. № 10. С. 17–24.
5. Зі спогадів Софії Русової про життя на хуторі «Робінзон». *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 45–64.
6. Іваницька С. Г. Олександр Олександрович Русов у індивідуальних згадках та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку ХХ ст. *Наук. записки історичного факультету Запорізького національного університету.* 2012. Вип. XXXIII. С. 273–282.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів (далі – ІР НБУ. ВР). Ф. Х, спр. 4865. П – Р. Русов О. О., арк. 148.
8. ІР НБУ. ВР. Ф. Х, спр. 14789, Шамрай С. Спомини Ол. Ол. Русова.
9. ІР. НБУ. ВР. Ф. Х, спр. 18026.
10. ІР. НБУ. ВР. Ф. 246, спр. 130.
11. Катренко А. М. Український національний рух ХІХ ст. Част. ІІ. 60 – 90-ті роки ХІХ ст.: навч. посібник. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1999. 189 с.
12. Катренко А. М., Мойсієнко В. О. О. Русов: віхи життя та громадсько-політичної діяльності. *Історія в школах України.* 1997. № 2. С. 51–53.
13. Катренко А. М., Петрук Б. В. О. О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915). Київ : Нора-принт, 1998. 64 с.
14. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885): у 2 т. Том 1. 1874–1879. Київ : Наук. думка, 1994. 648 с.
15. Лотоцький Олександер. Сторінки минулого: у 3 ч. Частина друга. Вид. Укр. правосл. церкви в США, 1966. 484 с.
16. Львівська національна наукова б-ка ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 133 (Бучинський), п. 4.
17. Олександр Олександрович Русов (1847–1915) : Біобібліографічний покажчик / склад. і вступ. стаття О. Я. Рахна; наук. ред. О. Б. Коваленко. Чернігів : Чернігівська ОУНБ ім. В. Г. Короленка, 2004. 116 с.
18. Петрункевич І. На Чернігівщині: Уривки із спогадів громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2009. 256 с.
19. Побірченко Н. С. Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог : короткий життєпис. Київ : Пед. думка, 1998. 72 с.
20. Побірченко Наталя. Олександр Русов: великорос із «сильним полум'ям любові до України». *Київська старовина*. 1999. № 5. С. 107–113.
21. Рахно О. Я. Земська діяльність М. І. Неплюєва. *Сіверщина в історії України.* 2011. Вип. 4. С. 266–271.
22. Рахно О. Олександр Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини. *Сіверянський літопис.* 2000. № 6. С. 49–61.
23. Рахно О. Творча спадщина О. О. Русова як джерело для вивчення історії України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. *Україна, українці, українознавство у ХХ ст. у джерелах і документах* : зб. наук. праць: у 2 ч. Київ, 1999. Ч. 1. С. 93–97.
24. Рахно О. Участь О. Русова в діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.* 2004. Вип. 27. Серія: Історичні науки. № 2. С. 69–76. Чернігів.
25. Рахно О. Участь О. Русова у громадсько-політичному житті України другої половини ХІХ ст. *Україна на порозі ХХІ ст.: актуальні питання історії* : зб. наук. праць. Київ, 1999. С. 141–148.
26. Российский государственный архив литературы и искусства (далее – РГАЛИ). Ф. 395, оп. 1, д. 343.
27. РГАЛИ. Ф. 1696, оп. 1, д. 139.
28. РГАЛИ. Ф. 1696, оп. 1, д. 143.
29. Русов О. О. Записки земського губернского гласного с 1898–1899 по 1901 г. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 65–135.
30. Русов О. О. Злоключения трех киевских студентов в прошлом столетии. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 137–165.
31. Русов О. О. Из воспоминаний о П. П. Чубинском. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 291–295.
32. Русов О. О. Как я стал членом громади. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 166–180.
33. Русов О. О. Н. В. Лысенко (вместо некролога). *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 265–281.
34. Русов О. О. Сведения. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 236–239.
35. Русов О. О. Спомини про В. Б. Антоновича. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 244–254.
36. Русов О. О. Спомини про празьке видання «Кобзаря». *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 181–191.
37. Русов О. О. Хутор «Робинзон» под Шаповаловкой. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 23–44.

38. Русов О. О. Уривок споминів про М. П. Драгоманова. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 255–258.
39. Русова С. Мої спомини (1861–1879). За сто літ. М-ли з гром. й літ. життя України XIX і поч. XX ст. / під ред. М. Грушевського. Київ, 1928. Кн. 2. С. 147–205.
40. Русова С. Серед ідеалістів 70-х років. Спомини. Прага : Вид-во «Вільна спілка», 1934. 14 с.
41. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / предисл. В. Я. Богучарського. Пг. : Изд-во «Огни», 1916. 251 с.
42. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК) . Ф. 274, оп. 1, спр. 167.
43. ЦДІАУК. Ф. 419, оп. 1, спр. 1215.
44. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 663, оп. 2, спр. 2.
45. ЦДІАЛ. Ф. 663, оп. 2, спр. 253.
46. Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907). Київ : Вид-во «Темпора», 2003. 416 с.

REFERENCES

1. Hrushevskyi, M. S. (2007). *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut [ho are the Ukrainians and what they want]. Tvory: u 50 t. – Works: in 50 vols.* P. Sokhan (Ed.). (Vol. 4, Book 1), (pp. 152–164). Lviv: Vyd-vo "Svit" [in Ukrainian].
2. Drahomanov, M. P. (1991). Vybrane… mii zadum zlozhyty ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini [Selected… my plan to make an essay on the history of civilization in Ukraine]. R. S. Mishchuk (Ed.). Kyiv: Lybid [in Ukrainian, in Russian].
3. Chykalenko, Y., & Stebnytskyi, P. (2008). *Lystuvannia. 1901–1922 [Correspondence. 1901–1922]*. N. Myronets, I. Starovoitenko, O. Stepchenko (Ed.). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
4. Zhebunev, L. (1915). Pamiaty A. A. Rusova [In memory of A. A. Rusov]. *Ukraynskaia Zhyzn,* 10, 17–24 [in Russian].
5. Rakhna, O. Ya. (2011). Zi spohadiv Sofii Rusovoi pro zhyttia na khutori «Robinzon»[From the memoirs of Sofia Rusova about life on the farm "Robinson"]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs.* (pp. 45–64). Chernihiv: Desna Polihraf [in Ukrainian].
6. Ivanytska, S. H. (2012). Oleksandr Oleksandrovych Rusov u indyvidualnykh zghadkakh ta kolektyvnii pamiati predstavnykiv ukrainskoi liberalno-narodnytskoi elity pochatku XX st. [Oleksandr Oleksandrovych Rusov in individual memories and collective memory of representatives of the Ukrainian liberal-populist elite of the early twentieth century]. *Nauk. zapysky istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University, XXXIII*, 273–282 [in Ukrainian].
7. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Viddil rukopysiv [Department of Manuscripts]. Fund X. File 4865. P – R. Rusov O. O. [in Ukrainian].
8. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Viddil rukopysiv [Department of Manuscripts]. Fund X. File 14789. Shamrai S. Spomyny Ol. Ol. Rusova [in Ukrainian].
9. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Viddil rukopysiv [Department of Manuscripts]. Fund X. File 18026 [in Ukrainian].
10. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Viddil rukopysiv [Department of Manuscripts]. F. 246, spr. 130 [in Ukrainian].
11. Katrenko, A. M. (1999). U*krainskyi natsionalnyi rukh XIX st. Chast. II. 60 – 90-ti roky XIX st. [Ukrainian national movement of the XIX century. Part. II. 60 - 90 years of the XIX century]*. Kyiv: Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
12. Katrenko, A. M., & Moisiienko V. (1999). O. O. Rusov: vikhy zhyttia ta hromadsko-politychnoi diialnosti [O. O. Rusov: milestones in life and socio-political activities]. *Istoriia v shkolakh Ukrainy – History in schools of Ukraine,* 2, 51–53 [in Ukrainian].
13. Katrenko, A. M., Petruk, B. V. (1998). O. O. Rusov – vydatnyi ukrainskyi vchenyi i hromadskyi diiach (1847–1915) [O. O. Rusov – a prominent Ukrainian scientist and public figure (1847-1915)]. Kyiv: Nora-prynt [in Ukrainian].
14. Kistiakivskyi, O. F. (1994). 1874–1879. *Shchodennyk (1874–1885): u 2 t. – Diary (1874–1885): in 2 volumes.* (Vol. 1). Kyiv: Nauk. dumka, 648 s. [in Russian].
15. Lototskyi, O. (1966). *Storinky mynuloho: u 3 ch. Chastyna druha [Pages of the past: at 3 o'clock Part two]*. Vyd. Ukr. pravosl. tserkvy v SShA [in Ukrainian].
16. Lvivska natsionalna naukova b-ka im. Vasylia Stefanyka. Viddil rukopysiv [Department of Manuscripts]. Fund 133 (Buchynskyi) [in Ukrainian, in Russian].
17. Kovalenko, O. B. (Ed.). (2004). *Oleksandr Oleksandrovych Rusov (1847–1915): [Oleksandr Oleksandrovych Rusov (1847–1915)]*. Chernihiv: Chernihivska OUNB im. V. H. Korolenka, 116 s. [in Ukrainian].
18. Petrunkevych, I. (2009). Na Chernihivshchyni: Uryvky iz spohadiv hromadskoho diiacha kintsia XIX – pochatku XX st. [In the Chernihiv region: Excerpts from the memoirs of a public figure of the late nineteenth – early twentieth century.)]. Chernihiv: RVK «Desnianska pravda» [in Ukrainian, in Russian].
19. Pobirchenko, N. S. (1998). Oleksandr Oleksandrovych Rusov – ukrainskyi hromadskyi diiach, vchenyi, pedahoh: korotkyi zhyttiepys [Oleksandr Oleksandrovych Rusov – Ukrainian public figure, scientist, teacher: a short biography]. Kyiv: Ped. dumka [in Ukrainian].

20. Pobirchenko, N. (1999). Oleksandr Rusov: velykoros iz «sylnym polumiam liubovi do Ukrainy» [Oleksandr Rusov: a great Russian with a "strong flame of love for Ukraine"]. Kyivska starovyna – Kyiv antiquity, 5, 107–113 [in Ukrainian].
21. Rakhno, O. Ya. (2011). Zemska diialnist M. I. Nepliuieva [Zemsky activity of MI Neplyuev]. S*ivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine,* 4, 266–271 [in Ukrainian].
22. Rakhno, O. (2000). Oleksandr Rusov u naukovomu i hromadskomu zhytti Chernihivshchyny [Olexander Rusov in the scientific and social life of Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Severyansky chronicle,* 6, 49–61 [in Ukrainian].
23. Rakhno, O. (1999). Tvorcha spadshchyna O. O. Rusova yak dzherelo dlia vyvchennia istorii Ukrainy druhoi polovyny XIX — pochatku XX st [Creative heritage of OO Rusov as a source for studying the history of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Ukraina, ukraintsi, ukrainoznavstvo u XX st. u dzherelakh i dokumentakh – Ukraine, Ukrainians, Ukrainian studies in the XX century. in sources and documents.* (Vol 1), (pp. 93–97). Kyiv [in Ukrainian].
24. Rakhno, O. (2004). Uchast O. Rusova v diialnosti Pivdenno-Zakhidnoho viddilu Rosiiskoho heohrafichnoho tovarystva [Participation of O. Rusov in the activities of the South-Western branch of the Russian Geographical Society]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Seriia: Istorychni nauky – Bulletin of Chernihiv State Pedagogical University named after Taras Shevchenko. Series: Historical Sciences, 2 (27)*, 69–76 [in Ukrainian].
25. Rakhno O. (1999). Uchast O. Rusova u hromadsko-politychnomu zhytti Ukrainy druhoi polovyny XIX st [Participation of O. Rusov in the socio-political life of Ukraine in the second half of the XIX century]. *Ukraina na porozi XXI st.: aktualni pytannia istorii – Ukraine on the threshold of the XXI century: current issues of history*. (pp. 141–148). Kyiv [in Ukrainian].
26. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv literatury i iskusstva [Russian State Archive of Literature and Art]. Fund 395. Inventory 1. File 343 [in Russian].
27. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv literatury i iskusstva [Russian State Archive of Literature and Art]. Fund 1696. Inventory 1. File 139 [in Russian].
28. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv literatury i iskusstva [Russian State Archive of Literature and Art]. Fund 1696. Inventory 1. File 143 [in Russian].
29. Rusov, O. O. (2011). *Zapiski zems'kogo gubernskogo glasnogo s 1898–1899 po 1901 g. Shchodenniki ta spogady.* O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 65–135). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
30. Rusov, O. O. (2011). Zloklyucheniya trekh kievskikh studentov v proshlom stoletii [Misfortunes of three Kiev students in the last century]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs. O. Ya. Rakhno* (Ed.). (pp. 137–165). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
31. Rusov, O. O. (2011). Iz vospominaniy o P. P. Chubinskom [From memories of PP Chubinsky]. S*hchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs*. O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 291–295). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
32. Rusov, O. O. (2011). Kak ya stal chlenom gromady [How I became a member of the community]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs.* O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 166–180). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
33. Rusov, O. O. (2011). N. V. Lysenko (vmesto nekrologa) [N.V. Lysenko (instead of the obituary)]. S*hchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs.* O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 265–281). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
34. Rusov, O. O. (2011). Cvedeniya [Information]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs.* O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 236–239). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
35. Rusov, O. O. (2011). Spomyny pro V. B. Antonovycha [Memoirs of V. B. Antonovich]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs.* O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 244–254). Chernihiv: Desna Polihraf [in Ukrainian].
36. Rusov, O. O. (2011). Spomyny pro prazke vydannia «Kobzaria» [Memoirs of the Prague edition of "Kobzar"]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs.* O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp.181–191). Chernihiv: Desna Polihraf, 181–191 [in Ukrainian].
37. Rusov O. O. (2011). Khutor «Robinzon» pod Shapovalovkoy [Farm "Robinson" near Shapovalovka]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs.* O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 23–44). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
38. Rusov, O. O. (2011). Uryvok spomyniv pro M. P. Drahomanova [Excerpt from memories of M. P. Drahomanov]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs.* O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 255–258). Chernihiv: Desna Polihraf [in Ukrainian].
39. Rusova, S. (1928). Moi spomyny (1861–1879) [My memories (1861–1879)]. *Za sto lit. M-ly`z grom. j lit. zhy`ttya Ukrayiny` XIX i poch. XX st.[ For a hundred years. M-li with thunder. and years. life of Ukraine in the XIX and early XX century].* Book 2. M. Grushevs`kuy (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].
40. Rusova, S. (1934). *Sered idealistiv 70-kh rokiv. Spomyny [Among the idealists of the 70's. Memories].* Praha: Vyd-vo «Vilna spilka» [in Ukrainian].
41. Khizhnyakov, V. M. (1916). *Vospominaniya zemskogo deyatelya [Memoirs of a Zemsky figure].* Ph.: Yzd-vo «Ohny» [in Russian] [in Russian].
42. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. Fund 274. Inventory 1. File 167 [in Russian].
43. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. Fund 419. Inventory 1. File 1215 [in Russian].
44. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv in Lviv]. Fund 663. Inventory 2. File 2 [in Ukrainian].

45. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv in Lviv]. Fund 663. Inventory 2. File 253[in Ukrainian].
46. Chykalenko, Ye. (2003). *Spohady (1861–1907) [Memoirs (1861–1907)]*. Kyiv: Vyd-vo «Tempora» [in Ukrainian].

Світленко Сергій Іванович
Доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: svitlenko@gmail.com

Svitlenko Serhii
Doctor of Historical Sciences, Full Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0003-3313-9036

Цитування: Світленко С. І. Український інтелектуал Олександр Русов. Ч. 1. Входження у світ української національної еліти. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С. 93–107.

Citation: Svitlenko, S. I. (2020). Ukrayins′kyy intelektual Oleksandr Rusov. Ch. 1. Vkhodzhennya u svit ukrayins′koyi natsional′noyi elity [Ukrainian intellectual Alexander Rusov. Part 1. Appearance in the world of the Ukrainian national elite]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 23 (4),* 93–107.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.03.2020